

Rituelen thuis: van christelijk tot basaal sacraal

Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof

Goedroen Juchtmans

Het Nederlandse geloofsleven is sinds de jaren zestig grondig gewijzigd.¹ Aan die vaststelling twijfelt niemand. Toch blijft er opmerkelijk veel inkt vloeien over de vraag naar de aard en de consequenties van dit gewijzigd religieus landschap. Naast sociologen, antropologen en historici neemt ook tal van theologen een standpunt in. Turbotermen als secularisering, individualisering en pluralisering van religie worden daarbij ingezet, maar ook bevraagd.

Aan dit lopende debat over de aard van het hedendaagse geloofsleven wil deze exploratieve etnografische studie naar rituelen en liturgie thuis in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof een theologische bijdrage leveren. Dit gebeurt aan de hand van de centrale vraag: 'Hoe brengen gezinsleden in huis hun geloof tot expressie?'

Deze vraag wordt beantwoord vanuit twee hoofdperspectieven: het ritueel perspectief en het *gender*-perspectief. Deze studie gaat er ten eerste van uit dat men met het ritueel perspectief diep in een cultuur kan binnendringen. Het *gender*-perspectief ligt ten tweede voor de hand op grond van de gekozen locatie: het huiselijk domein. Aan dit domein gaven van oudsher vooral vrouwen vorm. Is dit tot op vandaag zo gebleven en hebben mogelijke veranderingen op dit vlak invloed gehad op de geloofsexpressies in huis?

Method: etnografisch onderzoek

Onderzoek naar hedendaagse huisrituelen in Nederland is schaars. Methodisch lag een etnografische studie die exploratief van aard was dan ook voor de hand. Als locatie werd gekozen voor de Tilburgse wijk De Reeshof. Deze nieuwbouwwijk aan de rand van de stad is sinds de 1980er jaren uit de grond gerezen en herbergt ondertussen meer dan 36000 inwoners (2004-2005).

Vanaf januari 2004 tot en met 2005 vond een veldwerkcampagne plaats bij een vijftiental gezinnen. Deze campagne bestond uit open interviews en participerende observatie. In lijn met het gemiddelde profiel van de populatie in De Reeshof, ging het vooral om jonge, witte gezinnen met kleine kinderen en een redelijk tot goed inkomen. Zij waren in hoofdzaak katholiek en hadden een

¹ G. JUCHTMANS: *Rituelen thuis: van christelijk tot basaal sacraal. Een exploratieve studie naar huisrituelen in de Tilburgse nieuwbouwwijk De Reeshof* (Groningen / Tilburg 2008 = Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 8). Promotie: 11 november 2008, Universiteit van Tilburg. Promotores: prof.dr. P. Post en prof.dr. M. de Haardt.

losse tot sterke band met de kerk. Naast deze bezoeken werden ook data verzameld aan de hand van een schoolproject waarbij twee klassen met 11-jarige leerlingen in een openbare en een katholieke school betrokken werden. Dit leverde op religieus vlak een brede waaier van data op.

Een gefundeerd conceptueel kader

Op het eerste gezicht lijkt een etnografisch onderzoek naar de geloofsexpressies van gezinsleden in huis via een analyse van hun huisrituelen en de aanwezige *gender*-verhoudingen helder van opzet. Bij nader inzien is dit echter niet het geval. Hoewel de centrale begrippen van dit onderzoek – ritueel, huis, *gender*, geloof of breder gesteld ‘religie’ – zo gemakkelijk in de mond worden genomen, bestaat er over hun definiëring in de wetenschappelijke literatuur nauwelijks een consensus.

In deel 1 werd er dan ook voor gekozen om met betrekking tot de centrale begrippen van dit proefschrift de verschillende perspectieven binnen de literatuur uitvoerig te analyseren. Het gaat om de begrippencluster ‘huis’, ‘thuis’ en ‘alledag’; *gender*; ‘ritueel’; ‘religieus ritueel’ en daarop aansluitend ‘liturgie’. Elke analyse sluit daarbij af met een eigen werkdefinitie. Samen vormen deze definities het conceptuele kader van dit proefschrift.

Basaal sacrale rituelen als brug tussen seculiere en religieuze rituelen

Binnen dit conceptuele kader, geschetst in deel 1, speelt voor het proefschrift de bespreking van het begrip ‘religie’ en ‘religieus’ een cruciale rol. Wanneer kan men een huisritueel een religieus ritueel noemen? Ook hier valt de grote verscheidenheid aan vaak tegenstrijdige definities op en een tendens tot een oprekking van het begrip. In dat kader houdt dit proefschrift een pleidooi om het begrip niet eindeloos op te rekken. Als begrip dreigt religie dan immers te verworden tot een lege doos. Naast de veel gebruikte begrippen seculier en religieus werd daarom een nieuwe tussencategorie geïntroduceerd: *basaal sacraal*. Dit begrip vormt de basis van het proefschrift.

Basaal sacrale en religieuze rituelen kunnen van seculiere rituelen onderscheiden worden omdat ze een eigensoortig verbeeldende wijze van omgaan met de werkelijkheid bezitten, hier ‘sacraliseren’ genoemd. Het object van de sacralisering is daarbij datgene wat men als heilig beschouwt, ervaart of vereert. Concreet is een ritueel *basaal sacraal* als het

- a. een individuele ervaring van een hogere, diepere of verdichtende, zichzelf transcenderende kracht die het hele leven omvat teweer brengt of
- b. zinstichtende waarden of dat wat van ultiem belang is in het leven onderstreept of viert.

Indien deze ervaring of datgene wat van ultiem belang is, gekaderd wordt in een bepaalde of meerdere religieuze tradities en de verwijzing naar het bovennatuurlijke specifieke trekken krijgt (men noemt het bijvoorbeeld God, Chris-

tus...), dan is er sprake van een *religieus* ritueel. De fundamenteën van een religieus ritueel zijn steeds basaal sacraal. Anders dan een basaal sacraal ritueel laat een religieus ritueel zich inspireren door een specifieke religieuze rituele traditie.

Binnen een westers Europese context – tevens de context van deze studie – komt uitdrukkelijk de christelijke rituele traditie met haar eigen repertoire aan *christelijke* rituelen in het vizier. Daarnaast treft men ook rituele tradities van andere religies of godsdiensten aan (islamitische bijvoorbeeld) of is er sprake van het combineren van elementen uit meerdere rituele tradities tegelijk (zoals *new age* rituelen bijvoorbeeld doen). Tenslotte kan men ook denken aan rituelen waarin, los van de kerkelijke context, christelijke elementen voorkomen. Religieuze en christelijke rituelen hoeven dus niet per definitie kerkelijk verankerd te zijn. Hieronder hoort ook liturgie thuis. Liturgie is in deze studie het menselijk ritueel handelen waarin men als christen betrokken is op God of in andere woorden, het geheel van christelijke rituelen.

De rituele dynamiek in huis: van christelijk tot basaal sacraal

Na de rituele crisis tijdens de jaren zeventig heeft het christelijke ritueel vandaag zijn plaats moeten zoeken temidden van de overvloed aan rituelen. Naast christelijke rituelen treft men tal van andere rituelen aan. Op basis van het conceptueel kader spreekt dit proefschrift over seculiere, basaal sacrale en christelijke rituelen. Daarbij wordt vastgesteld dat er tussen deze soorten rituelen toeneemende interacties plaatsgrijpen. De vraag naar de geloofsexpressie van gezinnen in huis krijgt hier dus verdere toespitsing. Vindt men in huisrituelen seculiere, basaal sacrale en christelijke rituelen terug en hoe zien deze rituelen er uit? Hoe verlopen de interacties tussen deze verschillende soorten rituelen precies?

Het antwoord van dit proefschrift op deze laatste vraag zit vervat in de titel van het proefschrift: ‘van christelijk tot basaal sacraal ritueel in huis’. Het tussenwoord ‘tot’ drukt in deze titel de aard van de interacties uit en kan men op twee manieren lezen.

Ten eerste wijst ‘tot’ op belangrijke overeenkomsten tussen de verschillende typen rituelen (seculier, basaal sacraal en christelijk) en eerder op een vloeiende, soms bijna onopvallende overgang, dan op een scherpe breuk. Rituele praktijken zijn in religieus opzicht niet éénduidig, maar gelaagd. Een bepaald ritueel kan, afhankelijk vanuit welke invalshoek men er naar kijkt, zowel seculier, basaal sacraal als christelijk zijn. Van welke interacties en gelaagdheid is er sprake in het geval van huisrituelen? Welke conclusies zijn er op dit vlak op basis van de data uit de veldwerkcampagne te trekken?

Ten tweede geeft het woord ‘tot’ een dynamiek aan, een beweging in de tijd. Zo gelezen stelt dit proefschrift dat basaal sacrale huisrituelen meer en meer voorkomen en aan belang winnen. Christelijke huisrituelen verliezen daarentegen terrein. Aan de hand van de bestaande literatuur wordt in deel 2 deze beweging vanuit een historisch perspectief geschetst. Daarbij wordt stilgestaan bij

de ontwikkeling van huisrituelen van 1850 tot heden. Tussen 1850 en 1960 had in Nederland een verburgerlijking van de samenleving plaats. Het traditionele gezin maakte plaats voor het moderne gezin. In dat kader ontstonden er ook nieuwe huisrituelen die het moderne gezin vormgaven en moesten ondersteunen. Het proefschrift bespreekt vier kenmerken. Huisrituelen gaven blijk van de scheiding tussen het publieke en huiselijke leven, moesten een expressie zijn van emoties en tegelijk meewerken aan het beschavingsoffensief en de vrouw als moeder en huisvrouw verheerlijken. Tot slot gaven ze ook meer en meer uiting aan de tendens van de samenleving om het gezin als consument te benaderen. Opvallend in dit verburgerlijgingsproces was de synergie tussen staat en kerk. Met vereende krachten werkten beide instituten aan het ideale 'burgerlijke' gezin. Dit leidde in huis enerzijds tot een nieuwe, verburgerlijkte vormgeving van traditionele feesten (zoals bijvoorbeeld kerstmis) en anderzijds tot een rijk devotioneel repertoire. Onder invloed van de technologische vernieuwing en kritische sociale en kerkelijke bewegingen kwam vanaf 1960 dit burgerlijke ideaal echter meer en meer onder druk te staan. Het proefschrift besteedt in dat licht onder andere aandacht aan literatuur die de gevolgen van de TV voor het scherpe onderscheid tussen het publieke en private leven beschrijft, die de individualisering binnen het gezinsleven aanwijst, die de gevolgen van de snel stijgende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt beschrijft en de plotse ineenstorting van het devotioneel repertoire beklemtoont. Consensus is er in de literatuur echter niet. Om deze veranderingen in algemene zin te duiden gebruiken vele auteurs in de literatuur termen als individualisering, secularisering en pluriformisering. Tegelijk rijzen er bij andere auteurs ook vragen bij de beschrijvende en verklarende kracht van deze begrippen om hedendaagse geloofsexpressies te vatten. Op welke dynamiek wijzen de data uit het veldwerk? Welke mogelijkheden biedt in die zin het begrip basaal sacraal dat als brug tussen seculiere en christelijke rituelen wordt voorgesteld?

De veldwerkdata voorgesteld

In deel 3 staat een bespreking van de veldwerkdata centraal. Na een voorstelling van de locatie (De Reeshof) en de veldwerkcampagne wordt de centrale vraag van dit proefschrift geëxploreerd aan de hand van de verzamelde data.

De indeling van dit deel volgt de classificatie van het ritueel repertoire in huis. Vier types worden onderscheiden, waarna van elk type een of meerdere rituelen uitgebreid worden besproken. Het gaat om dagelijkse rituelen (rituelen bij de maaltijd of het slapengaan), jaarriten (sinterklaas, kerstmis, verjaardagen), levensrituelen (geboorterituelen en doop) en crisisrituelen (kaarsjes branden en het begraven van dieren in de tuin). In elke bespreking wordt aan de hand van een centraal thema de innerlijke dynamiek van elk type ritueel weergegeven en aan de hand van vele concrete voorbeelden uitvoerig ingegaan op de gelijkenissen en verschillen in de vorm- en betekenisgeving. Aan de orde komen op die manier onder meer de belangrijke waarde van samenzijn en familie, rituele

functies als het creëren van veiligheid, maar ook van spanning en *suspense*, en tenslotte rituele kwaliteiten als stilte en licht. Ook de aanwezige spanning tussen spontane en voorgeschreven rituelen krijgt aandacht. Vanwege de keuze om de innerlijke dynamiek van de huisrituelen te respecteren, wordt de centrale vraag van dit proefschrift hier eerder indirect beantwoord. Hierbij staan vooral de gelijkenissen en verschillen en de interacties tussen de verschillende typen rituelen centraal.

Conclusies

In deel 4 brengt het proefschrift op basis van de data de rituele dynamiek in huis in beeld en wordt deze daarna verder theologisch doorgedacht. Op deze manier wordt duidelijk wat seculiere, basaal sacrale en christelijke huisrituelen precies typeert en welke plaats ze binnen het theologische debat kunnen innemen. De volgende conclusies kunnen uit het proefschrift gelicht worden.

Ten eerste wordt de idee dat er tussen de categorieën seculier, basaal sacraal en christelijk een vloeiende overgang bestaat door de data bevestigd. Verder valt ook op dat het ritueel repertoire van voor 1960 niet verdwenen is. Eerder is er sprake van een samengaan van continuïteit en verandering. Dit wordt onder meer duidelijk in de *basaal sacrale huisrituelen*. Deze rituelen vormen geen repertoire aan geheel nieuwe rituelen, maar zijn eerder een creatieve herneming van dominante seculiere en christelijke huisrituelen. Zo bevatten seculiere rituelen (zoals sinterklaas, verjaardagen en geboorterituelen) enerzijds basaal sacrale sporen. Uit de analyse van de vorm- en betekenisgeving blijkt immers dat de zegslieden met deze rituelen de mysterieuze, geheimvolle en wonderlijke dimensies achter de zichtbare werkelijkheid willen beklemtonen en oproepen. Christelijke rituelen anderzijds ondergaan in dat licht eveneens veranderingen. Specifiek christelijke symbolen en rituele formules worden geschrapt. De voorkeur gaat naar basale symbolen zonder specificiteit. Een symbool als 'licht' is daarbij verreweg het meest in gebruik. Tot slot is er ook een tendens om christelijke rituelen en symbolen basaal sacraal te interpreteren. Een dynamiek richting basale sacraliteit wist het bestaan van christelijke rituelen niet helemaal uit. Integendeel. Van oorsprong christelijke rituelen worden door christelijke gezinnen net bewuster ingezet. Doel is zich als christelijk gezin te profileren en via deze rituelen het geloof aan hun kinderen door te geven. Gebeden bij de maaltijd en de rituelen rond kerst worden daartoe creatief aangepast en van nieuwe betekenissen voorzien.

Ten tweede valt op dat vrouwen in hoofdzaak verantwoordelijk zijn voor dit samenspel van continuïteit en verandering die de huisrituelen hebben ondergaan. Mannen blijven op de achtergrond, dit in tegenstelling tot de kinderen. Kinderen hebben een actieve rol in de ontwikkeling en uitvoering van huisrituelen. Kinderen zijn daarmee niet enkel object van de huisrituelen, maar actieve participant met wie vooral moeders voortdurend in gesprek gaan. Ook fungeren ze als een brug tussen de rituele repertoires van de school en thuis.

In de theologische doordenking van deze vaststellingen gaat het proefschrift in deel 4 in op de vraag naar het waarom van deze rituele dynamiek. Daarbij is gekozen voor een uitvoerige dialoog met verschillende theologische en kerkelijke perspectieven. Drie thema's komen daarbij aan bod. Ten eerste wordt de verhouding tussen individu en (gezins)gemeenschap en tussen het private en publieke domein besproken. Daarbij wordt de veronderstelde individualisering van religie en gezin kritisch onder de loep genomen en genuanceerd. De termen zelfexpressie en *subjective turn* worden daarbij naar voren geschoven als een belangrijke en misschien zelfs meest bepalende verklaring voor de rituele veranderingen in huis. Deze zelfexpressie wijst daarbij echter niet op de autonomie van het individu, maar blijft wezenlijk relationeel en gecontextueerd. Het tweede thema 'traditie en vernieuwing' wordt bekeken vanuit de vrouwen als rituele experts in huis. In dialoog met feministisch-theologische literatuur wordt daarbij getracht deze expertise uit de marge te halen, te benoemen en te herwaarderen. Vrouwen zijn rituele experts in de sacralisering van het alledaagse, huiselijke leven en richten deze expertise voornamelijk op hun kinderen. Dit leidt echter niet tot een traditionele invulling van deze expertise. De huisrituelen tonen immers eveneens aan dat hun rituele expertise voortdurend in beweging blijft door expertise van de werkplek en de rituele wensen van hun kinderen creatief te integreren. Binnen het thema van 'traditie en vernieuwing' roept de tendens van christelijke naar basaal sacrale rituelen ook de vraag op waarnaar deze basaal sacrale rituelen verwijzen. Wordt in deze rituelen nog een transcendente kracht of God present gesteld? Het proefschrift kiest daarbij basaal sacrale rituelen te benoemen als 'sacramenteel' vanuit een brede sacramentaliteitsopvatting. De spanning tussen mysterie en aanwezigheid staat daarbij centraal. Tot slot wordt in dit proefschrift christelijke huisrituelen als deel van de liturgie verdedigd. Het begrip huiskerk wordt daarbij ingezet op een nieuwe manier om de verhouding van christelijke rituelen ten opzichte van het algemene rituele milieu als tegenover de katholieke kerk te bepalen. Ook hier wordt de continuïteit tussen de verschillende milieus benadrukt.